

Məhəmməd Füzuli – ilk böyük türkçü və Turan şairi kimi

Zəkulla Bayramlı

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
E-mail: zeki_bayram@mail.ru

Annotasiya. Məqalədə dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin ərəb, fars və türk dillərində yazdığı əsərlərində orta yüzillərdə milli-etnik məsələlərə münasibəti, ərəb İraqında işlənən dillərlə yanaşı, türk dilinin varlığı, ədəbi, poetik və linqvistik imkanları haqqında fikir və düşüncələri təhlil olunur. Adıçəkilən dillərə nisbətən, türk dilində dərin mənalı və incə quruluşlu əsərlər yazmağın obyektiv çətinlikləri, türk dilinin əruz vəzninə uyğunlaşdırılması və s. sahəsində zəngin biliyi və təbii istedadı nəticəsində şairimizin gördüyü cəhanşümul işlərdən danışılır. Eyni zamanda, ümmətçiliyin üstünlük təşkil etdiyi İraq-Bağdad mühitində türk kimliyi, türk dilinin özünəməxsus üstünlükləri, türk ruhu, türk mənəviyyatı haqqında müsbət fikirləri və özünün milliyətçə türk olduğu üçün ana dilində daha çox yazıb-yaratması tarixi-ədəbi faktlarla açıqlıb göstərilir.

Açar sözlər: Füzuli, Azərbaycan-türk dili, əruz, divan, dibaçə, Turan

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 08.01.2024; qəbul edilib – 17.01.2024

Mahammad Fuzuli – the first great Turkish and Turan poet

Zakulla Bayramli

Doctor of Philosophy in Philology, Associate professor
Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS
E-mail: zeki_bayram@mail.ru

Abstract. In the article it is analysed the attitude of genius Azerbaijani poet Mahammad Fuzuli to national-ethnic issues in his works written in Arabic, Persian and Turkish in middle ages, and his opinions about literary, poetic and linguistic opportunities of existence of the Turkish language along with other languages used in Arabic Iraq. The article talks about prominent works done by our poet with his deep knowledge and natural talent in the field of objective difficulties of writing meaningful and fine works, adaptation of aruz meter and etc in the Turkish language relative to the abovementioned languages. At the same time his positive thoughts about Turkish identity in Iraq-Baghdad environment, special advantages of the Turkish language, Turkish spirit, Turkish morality, and his writing in mother tongue due to the his Turkish origin are proved with the historical-literary facts.

Keywords: Fuzuli, Azerbaijani-Turkish language, aruz, divan, dibache, Turan

Article history: received – 08.01.2024; accepted – 17.01.2024

Giriş / Introduction

Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında ərəb və fars ədəbi ənənələrinin təsiri danılmaz faktdır. Bu, yalnız klassik ədəbi dilimizdə işlənən ərəb-fars sözlərinin bolluğu ilə deyil, həm də klassik şeir toplusu-divanların quruluşu, şeirlərin düzülüş ardıcılığı, dini-mənqəbəvi qəzəl və qəsidələrin üstünlük təşkil etməsi və s. kimi özəlliklərlə təsdiq olunur. Dövrün bəzi obyektiv tələbləriylə ərəb və fars dillərində yazan şairlərimizin yaradıcılığında, yeri gəldikcə, Azərbaycan-türk söz və idiomatik ifadələrinin işlənməsi, eləcə də Azərbaycan-türk düşüncə-danışıq tərzinin özünü göstərməsi də burada qeyd olunmalıdır. Məsələn, X.Təbrizi, Ə.Xaqani və N.Gəncəvi yaradıcılığında bu baxımdan yetərincə elmi-ədəbi faktlar vardır. Bu barədə bəzi araşdırmalar da aparılmış, həmin şairləri klassik ərəb-fars şairlərindən fərqləndirən bir sıra milli-etnik özəlliklər aşkar edilmişdir [9].

Azərbaycan-türk dilində yazıb-yaradan klassik şairlərimizin yaradıcılığı da bu baxımdan araşdırılmalı, milli-etnik özəlliklərinin əks olunduğu məqamlar diqqətlə təhlil edilməlidir. Azərbaycan türkcəsində ilk qəzəl və türkü yazan divan ədəbiyyatı şairlərindən Həsənoğlunun əlimizdə olan qəzəlləri ümumi üslub-stil baxımından ərəb-fars ədəbi ənənələrinə sadıq qalsa da, bəzi qaynaqlarda onun təmiz xalq danışıq dilində yazılmış kifayət qədər qoşqu-türkülərinin olduğu bildirilir [2, s.204]. Dövrümüzə gəlib çıxmayan həmin qoşqu və türkülərin müəllifinin təxəllüsünü sırf türkcə, yəni türk soyad sistemində uyğun olaraq “Həsənoğlu” seçməsi də çox önəmlidir.

Q.Bürhanəddin, İ.Nəsimi, Ş.İ.Xətayi və b. türkdilli şairlərimizin də yaradıcılığında klassik divan üslubundan kənara çıxan bəzi ədəbi-bədii fakt və məzmun elementləri vardır.

Əsas hissə / Main part

“Bütün türk şairlərinin babası” (F.Köçərli) və “Şərq şairlərinin günəşi” (Gibb) kimi tanınmış dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzuli yaradıcılığı bu baxımdan da ayrıca öyrənilməyə və tədqiq olunmağa layiqdir. Belə ki, o öz milli-etnik kimliyi və mənsubiyyətini dilə gətirən, özünün ata-babasının təmiz türk olması və ana dilinin də Azərbaycan türkcəsi olması haqqında açıq danışan ilk böyük şairimizdir. Bu barədə bəzi tədqiqat və araşdırmalarda az-çox danışılsa da, biz burada bu tipli məqamları sistemli və ardıcıl şəkildə incələmək istərdik.

Bəllidir ki, Füzulinin türkcə divanının dibacəsində onun milli mənsubiyyətinə birbaşa işarə edən misralar vardır. Türkcə qəzəllərini və bəzi başqa şeirlərini toplayıb divan halına salan şair rumli söz ustaları və tatar şeir xiridarlarına üz tutaraq, ömrü boyu ərəb İraqından heç bir yerə səyahət etmədiyi üçün, o yerlərin “əlfazü ibarətlərindən” və “lətaifü zərbülməsəllərindən” əsərlərində görməsələr, onu bağışlamalarını xahiş edir [5, s.45]. Yəni dolayısıyla olsa da, öz əsərlərinin həmin yerlərdə, daha dəqiq desək, Osmanlı imperiyasının mərkəzi İstanbulda və Krım-Kazan tatarları arasında geniş yayılıb-oxunacağından əmindir. Bu da onun milli etnik baxımdan türksöylü olması və ana dilinin Azərbaycan-türk dili olduğunu təsdiqləyən bir dəlil kimi başa düşülməlidir. Bu, eyni zamanda, İraqdan kənara çıxmayan şairin türk dili danışılan bir çox ölkələrdə əsərlərinin oxunması və sevilməsi iddiasında olduğunu göstərir. Bu, o dövr üçün türkcülük, turançılıq deyilsə, bəs nədir?!

Farsca divanının dibacəsində isə Füzuli bu məsələyə fərqli yanaşır, öz milli-etnik kökəni və ana dili haqqında daha açıq və aydın bilgi verir: “Bəzən ərəbcə şeir yazdım və ərəb fəsihlərini müxtəlif mənzumələrimlə şadlandırdım. Bu, mənim üçün asan idi, çünki mənim elmi bəhslər dilim ərəbcə idi. Bəzən türkcə şeir meydanında at çapdım və türk zəriflərinə türkcə şeirin gözəllikləri ilə zövq verdim. Bu da məni o qədər təşvişə salmadı, çünki türkcə şeir mənim əslimin səliqəsinə uyğundur. Bəzən fars dili sapına inci düzdüm və o budaqdan könül meyvəsi dərdim” [7, s.20]. Göründüyü kimi, İslam Şərqinin hər üç dilində qələm çaldığını dilə gətirən şair türkcə şeir meydanında məharətlə at oynatdığını və türk zəriflərinin könlünü oxşadığını bildirir. Hətta bunun səbəbini də açıb göstərir, türkcə şeirin öz əslinin səliqəsinə uyğun olduğunu, dolayısıyla türkcənin əslinin-nəslinin doğma dili

olduğunu təsdiqləyir. Görünür, elə buna görə də şair farsca divanının başqa divanlarına nisbətən gec hazır olduğunu qeyd edir.

Füzulinin türklüyə və türk dilinin intişarına xidmətləri, bu yöndə bütün gücü və istedadıyla çalışması başqa məqamlarda da üzə çıxır. Məsələn, məşhur fars-tacik şairi Ə.Caminin “Hədisi-ərbə-in” (Qırx hədis) əsərini ana dilimizə tərcümə edərkən də bu məqsədi güddüyü aydın olur. Belə ki, “qırx danə gövhər” adlandırdığı bəmin hədisləri farscadan türkcəyə tərcümə etməklə, Allah və peyğəmbər sözlərinin ana dilimizdə səsləndirilməsini istəmiş və onların məzmununu savadsız xalq kütlələrinin başa düşməsinə çalışmışdır. Tərcüməyə yazdığı çox qısa müqəddimədə belə də deyir: “Ümum feyz üçün tərcümeyi-türki olunur” [6, s.289].

Fikrimizcə, Füzuli məşhur “Leyli və Məcnun məsnəvisini də məhz türkcə yazmağı qarşısına məqsəd qoyarkən bu missiyanı yerinə yetirmək istəmişdir. “Rum zəriflərinin” dilindən deyilən sözlər əsərin türkcə yazılması üçün sadəcə bir bəhanə rolunu oynayır.

*Leyli-Məcnun əcəmdə çoxdur,
Ətrəkdə ol fəsanə yoxdur. [6, s.45]*

Bəllidir ki, Füzuliyə qədər türk dilində Həqiqi və Nəvai kimi böyük sənətkarlar türkcə “Leyli və Məcnun” poeması yazmışdılar. Füzuli həmin əsərlərin varlığından xəbərsiz ola bilməzdi. Sadəcə, fars dilində “Leyli və Məcnun”ların çoxluğu, türkcə isə barmaqla sayılacaq qədər az olması şairə yuxarıdakı sözləri yazdırmışdır.

Füzulinin türksoylu şairlərin daha çox farsca yazmaları, türk dilində zərif və incə mənalı şeirlər yazmağın çətinlikləri və məsuliyyəti barəsində yazdığı kiçik bir qitənin məzmunu çoxlarına bəllidir:

*Ol səbəbdən farsı ləfzilə çoxdur nəzm kimi,
Nəzmi-nazik türk ləfzilə ikən düşvar olur.
Ləhceyi-türki qəbuli-nəzmi-tərkib etməyib,
Əksərən əlfazı namərbutü nahəmvar olur.
Məndə tövfiq olsa, bu düşvarı asan eylərəm,
Novbahar olğac tikəndən bərgi-gül izhar olur. [5, s.383]*

Həmişə asan yolla gedən, şeir-poeziya dili kimi cilalanmış fars dilində yazmağa üstünlük verən, zəhmətə qatlaşmaq istəməyən və ən əsası, türklük qeyrəti və təəssübünü çəkməyən şairlərdən fərqli olaraq, o, ilk dəfə bu çətinliyin altına çiyin vermək, bu məsuliyyəti öz üzərinə götürmək, türkcəni yazda açılan gül yarpağı halına gətirmək məqsədilə qol çırmadığını açıqca deyir və bu məqsədlə də ömrünün sonuna kimi ana dilində yazıb-yaratmaqdan çəkinmir. Onu da deməliyə ki, dahi sənətkar bu vəzifənin öhdəsindən elə bacarıqla və layiqincə gəlir ki, ondan sonra türksoylu şairlərin fars dilində yazmaq ənənəsinə, demək olar ki, son qoyulur.

Fikrimizcə, “Hədiqətüs-süəda” məqtəlinin yazılması da eyni məqsəd və məram qulluq edir. Belə ki, əsərə yazdığı Dibaçədə şair ərəb və fars dilində Kərbəla faciəsi haqqında yazılmış məqtəllər olduğu, ərəb və əcəm əhalisinin oxuyub faydalandığı halda, sayca daha çox olan türklərin, kitab səhifələrinin artıq sətirləri kimi, məclis səflərindən xaricdə qaldığını, əsl həqiqətləri dərk etməkdən məhrum olduqlarını təəssüflə bildirir [8, s.25]. Bu bir neçə cümlədən Füzulinin irihəcmli və fundamental bir məqtəl yazmasının əsl səbəblərini öyrənirik; türklər ərəb və fars dillərində olan məqtəlləri dinləmək və oxumaq məcburiyyətində qalmasınlar, möhtəşəm şəhidlik nümunəsi sayılan Kərbəla vəqəisiylə öz doğma dillərində tanış olsunlar.

Həmin əsərin müqəddiməsində yenə türk dilində belə geniş və ciddi məzmunlu nəsr örnəklərinin yazılma təcrübəsinin olmadığından şikayətlənən şair yazır: “Əgərçi ibarəti-türkidə bəyani-vəqa-

ye düşvardır, zira ki, əksəri əlfazı rəşik və ibarətı nahəmvardır, ümmid ki, himməti-övlüya itmamına müsaidət və əncamına müavinət qıla” [8, s.25]. Sonra da bu çətin və məsuliyyətli işin öhdəsindən gəlmək üçün Allahdan yardım istəyir, özü də burada yenə ərəb və farsdilli məqtəl yazanlarla yanaşı, türkdilli Füzulini də unutmamağı xahiş edir:

*Ey feyZRəsani-ərəbü türkü əvəm,
Qıldın ərəbi əfsəhi-əhli-aləm,
Etdin füsəhayi-əcəmi İsadəm,
Bən türkzəbandan iltifat eyləmə kəm.* [8, s.26]

“Qəlb şairinin” bəddi-estetik baxımdan misilsiz olan qəzəl və qəsidələrində ənənəvi ərəb-fars modelindən kənara çıxan elə incə məqamlar, türkçülük psixologiyasına rəvac verən elə elementlər vardır ki, onlar da bu yerdə mütləq qeyd olunmalıdır. “Hünər bostanının gülü” adlandırdığı qəzəl, eləcə də, “mübhəm ifadələr meydanı və mətin mənalar məkanı” hesab etdiyi qəsidə janrında, yeri gəldikcə, klassik kanonlardan fərqli olaraq, türk düşüncə-danışıq üslubuna xas elə söz və ifadələr işlətməmişdir ki, onları bəlkə də Füzulinin yaratdığını və klassik poetik dilə gətirdiyini cəsarətlə deyə bilərik. Məsələn “ağırlamaq”, “iltər”, “yüküş”, “sataşdırmaq”, “qatı”, “tutuşmaq” və s. “Bir içim su ilə ağırlamadın mehmanın”, “Xarü xəş iltər anda ki, quş aşıyan tutar”, “Məni kim qurtarar tanrı sataşdırmış bəlalərdən?” və s.

Göründüyü kimi, Füzuli bu sahəyə o qədər diqqət yetirmişdir ki, türk sözlərinin çoxmənalılığından ustalıqla yararlanmış, hər hansı bir sözün mümkün olan bütün variant və nüanslarını “istismara” cəlb etmiş, necə deyərlər, ədəbi tədavülə buraxmışdır. Məsələn, aşağıda ilk və son beytlərini verdiyimiz “Yetməzmi” rədifli qəzəlində təkcə “yetmək” sözünün 15 mənə çalarını kəşf etmiş, bədi dilə gətirmiş, bu yolla da parlaq təşbeh və metafora örnəkləri yaratmışdır:

*Könül, yetdi əcəl, zövqi-rüxi-dildar yetməzmi?
Ağardı muyi-sər, sövday-zülfi-yar yetməzmi?
...Füzuli, demə yetmək mənzili-məqsudə müşküldür,
Tutan damani-şər`i-Əhmədi-muxtar yetməzmi?* [5, s.345]

Əsərlərini diqqətlə oxuduqca görürük ki, dahi sənətkar əruz vəzninin tələbilə nə qədər çox ərəb-fars sözləri işlətmək zorunda qalsa da, mənə və məzmunə xələl gətirmədən, mümkün qədər türk sözləri işlətməyə və onları da əruz təfilələrinə uyğunlaşdırmağa çalışmışdır. Bu məsələ Füzulinin diqqət və istedadını o qədər məşğul etmişdir ki, başdan sonadək rədif, yaxud qafiyələri bütünlüklə xalis türk sözlərindən qurulmuş ayrıca qəzəllər də yazmışdır. Bəzi araşdırmalarda Füzulinin rədif, yaxud qafiyələri türkcə olan 1-2 qəzəlinin olduğu deyilsə də, biz şairimizin bu tipli, yəni qafiyə və rədiflərinin təmiz türk dilində olduğu 5 qəzəlini müəyyən etdik. Bu baxımdan

*Saqiya, cam tut ol aşiqə kim, qayğuludur,
Qayğu çəkmək nə üçün, cam ilə aləm doludur.* [5, s.142]

– misraları ilə başlayan qəzəli daha çox hallandırılır. Halbuki,

*Gəlir ol sərvi-səhi, ey gülü lalə, açılın!
Vey məhü mehr, çıxın, qüdrətə nəzzarə qılın!* [5, s.212]

*Könül, səccadəyə basma ayaq, təsbihə əl urma,
Namaz əhlinə uyma, onlar ilə durma, oturma.* [5, s.302]

– beytləriylə başlayan qəzəllərindən başqa, məşhur “Məni candan usandırdı...” və “Könlümü” rədifli qəzəli də sırf türk mənşəli sözlərlə qafiyələnmişdir. Göründüyü kimi, orta yüzil sənətkarlarının fərqi varmadığı, diqqət yetirmədiyi bu kimi incə məsələlər də Füzulinin tükü tükdən seçən gözündən yayınmamış, diqqətindən kənar qalmamışdır. Müqayisə üçün deyək ki, yeni dövrdə – XIX əsrdə Füzulini şair saymayan və tənqid edən M.F.Axundzadə məqalə və məktublarında neçə yerdə “milləti-islam” ifadəsini işlətməmiş, yəni dini və etnik mənsubiyyətə o qədər də fərq qoymamışdır [1, s.180].

Başqa “Leyli və Məcnun”lardan fərqli olaraq, Füzulinin eyniadlı poemadakı əsas obrazlardan biri, özü də cəsur, döyüşkən və xeyirxah bir igid kimi təsvir etdiyi Nofəlin etnik mənşəcə türk olduğunu da burada qeyd etməliyik.

Maraqlıdır ki, XVII yüzildə yaşamış türk səyyahı Ö.Çələbinin “Səyahətnamə”sində məhərrəmlik zamanı Təbriz şəhərində Füzulinin “Hədiqətüs-süəda”sı əsasında göstərilən şəbih tamaşalarından biri ətraflı təsvir edilmişdir. Onu da deməliyik ki, “Hədiqətüs-süəda”, orta əsrlərdən başlayaraq, bu günədək türk dili anlaşılan bir çox ölkələrdə oxunub tamaşaya qoyulmaqdadır. Türkiyəli füzulişünas alim dr. Şeyma Güngörün fikrincə, “Füzulinin “Hədiqətüs-süəda”sı əsrimizdə dəxi türk topluluqlarının bulduqları sahələrdə və Pakistan kimi türkcənin iyi bilinmədiyi məmləkətlərin bəzi bölgələrində də, özəlliklə, şeirlərinin bir qisminin oxunduğunu eşitməkdəyiz” [3, s.11].

Füzuli poeziyası nəinki Azərbaycan, hətta bütün Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatında böyük təsir buraxmış, Türkiyə, İran, özbək, türkmən, tatar və s. şair və yazıçıları uzun müddət onun əsərlərindən bəhrələnmiş, ölməz qəzəllərinə bənzətmə və nəzirələr yazmışlar. “Yalnız Füzulini yetişdirən Azərbaycan sahəsi deyil, Osmanlı və cığatay ədəbiyyatları da əsrlərdən bəri onun qüvvətli nüfuzu altında qalmışdır. Daşkənddən Kazana, Kırımdan Macarıstan sərhədlərinə, Bağdaddan Qahirəyə, Təbrizdən Buxaraya və İstanbula qədər bütün türk sahəsi əsrlərcə onun tərənnümlərini dinlədi. Azərbaycan, İran və Güney Qafqaz türklərinin fars dilinin müdhiş təhəkkümünə rəğmən, əsrlərcə türklüklərini mühafizə etmələrində, türk aləminin vəhdətinin pozulmamasında Füzulinin pək böyük bir təsiri vardır” [4, s.31].

Nəticə / Conclusion

Deməli, Avropa və rus imperializminin parça-tikə edib bir-birindən uzaq saldığı Türk dünyasının yüz illərlə vahid-bütöv orqanizm kimi qorunub saxlanmasında, türk-oğuz dil birliyinin bu gün də yaşamasında Füzuli dühası və istedadının misilsiz xidmətləri olmuşdur. Bu baxımdan, Füzuli divanını yalnız Dədə Qorqud kitabıyla müqayisə edə bilərik. Son olaraq, demək istərdik ki, orta yüzillərdə – ümmətçiliyin milli-etnik əsasları üstələdiyi dövrdə, ərəb İraqı kimi xurafat və cəhalət mühitində yaşasa da, Füzuli milli kimliyini aydın dərk etmiş, dini və etnik mənsubluğu heç vaxt qarışdırmamış, etnik mənşə və soykökünün fərqi olmuş və öz milli mənsubiyyətiylə fəxr etmiş tək-tək klassik şairlərimizdəndir.

Ədəbiyyat / References

1. Axundov, M.F. Əsərləri. 3 cildə, II c. – Bakı: Elm, – 1988.
2. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 10 cildə, III c. – Bakı: Elm, – 2020.
3. Füzuli. Hadikatü's-sü'eda (hazırlayan: dr. Şeyma Güngör). – Ankara: Başbakanlık Basımevi, – 1987.
4. Köprülüzadə, M.F. Azəri ədəbiyyatına aid tədqiqlər (transliterasiya edən, ön sözün və lüğətin müəllifi: V.Feyzullazadə). – Bakı: Sabah, – 1996.
5. M.Füzuli. Əsərləri, 5 cildə, I c. – Bakı: Az. SSR EA nəşriyyatı, – 1958.

6. M.Füzuli. Əsərləri, 5 cildə, II c. – Bakı: Az. SSR EA nəşriyyatı, – 1958.
7. M.Füzuli. Əsərləri, 5 cildə, III c. – Bakı: Az. SSR EA nəşriyyatı, – 1958.
8. M.Füzuli. Hədiqətüs-süəda (tərtibçilər: Ə.Səfərli, M.Nağısoylu, N.Göyüşov). – Bakı: Gənclik, – 1993.
9. Resulzade, M.E. Azərbaycan şairi Nizami. – Ankara: Milli Egitim Basımevi, – 1951; M.Mahmudov. Xətib Təbrizi. – Bakı: Elm, – 1972; Q.Kəndli. Xaqani Şirvani. – Bakı: Elm, – 1988; Ə.Səfərli, X.Yusifli. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. – Bakı: Ozan, – 2008.

Мохаммед Физули – как первый великий поэт-тюрок Турана

Закулла Байрамлы

Доктор философии по филологии, доцент

Институт Литературы имени Низами Гянджеви НАНА

E-mail: zeki_bayram@mail.ru

Резюме. В статье анализируются отношение великого Азербайджанского поэта Мохаммеда Физули к национально-этническим вопросам, самобытность, литературно-поэтические и лингвистические возможности тюркского языка, наряду с используемыми арабскими и персидскими языками в Арабском Ираке. Также рассматриваются суждения Физули об объективных трудностях стихосложения глубокого смысла и тонкой структуры на тюркско-азербайджанском языке по сравнению с теми языками, отождествление тюркского языка к арузу и сделанные им колоссальные работы в других областях. В то же время доказывается историко-литературными фактами тюркский национальный фактор на Иракско-Багдадской арене, несмотря на то, что там сильно преобладала религиозная общность, позитивные мысли о своеобразной индивидуальности тюркского языка, тюркского духа и духовности, и то, что он писал больше всего на родном языке по причине принадлежности самого поэта к тюркской национальности.

Ключевые слова: Физули, азербайджанско-тюркский язык, аруз, диван, дибаче, Туран